

„Nyugat és Bizánc” (1943–2013)¹

Néhány gondolat geopolitikai helyzetünkhöz

1932-ben írta Németh László a *Tanú* bevezetőjében: „Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük, s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek.” Kísért néha a gondolat, nem hasonló helyzetben vagyunk-e ma. Egyáltalán: mennyiben vagyunk képesek józanul fölmérni, hol is van most Magyarország, mik a meghatározói geopolitikai helyzetünknek. Hogyan látta ezt Szárszón Németh László, és mit mondhatunk erről a XXI. század első évtizedének végén, amikor kontinensünk egésze megjósolhatatlan irányú „mozgásban” van, s látható, hogy folyamatban van ama „nagy világ” politikai és gazdasági átrendeződése.

Másképpen látta az író a 30-as évek eleje után Magyarország európai helyét. Kezdetben – Szabó Dezsőhöz hasonlóan – Friedrich Naumann Mitteleuropa programját bírálva a kelet-európai kis népek övezetének közös sajátosságait hangsúlyozta. A liberális német gondolkodó ugyanis a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és gazdasági integrációjáról készített koncepciót. Ez jelentette volna azt a német dominanciájú Közép-Európát, amellyel szemben az író akkor Kelet-Európát mondott. Ahogy negyven évvel később nemzedékemből számosan Közép-Európát mondtunk a szovjet befolyás alatt levő Kelet-Európával szemben.

A nem-német Közép-Európát a *Magyarság és Európában* (1935) így látta Németh László: „Nos, Közép-Európa nem olyasvalami, ami megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni. De abban, hogy megcsináljuk, nincs semmi történelem- és természetellenes. A közép-európai (vagy helyesebben: Duna) terület két részből áll; a nyugati a három királyság (Cseh-, Lengyel-, Magyarország), a keleti a bizánci öv, melybe Románia, Szerbia, esetleg Görögország is tartoznak. A nyugati öv népei nemzeti államokat alkottak, történelmi életet

1 Elhangzott 2018. szeptember 29-én, a Szárszó Baráti Kör és a Püski Kiadó által az 1943-as Szárszó Táborozás 75. évfordulója alkalmából szervezett emlékkonferencián.

Kiss Gy. Csaba (1945) művelődéstörténész, esszéista. Az MTA doktora, címzetes egyetemi tanár. Utóbbi kötete: *Közép-európai találkozásaim. 18 év – 41 arckép* (Budapest, 2018, Nap Kiadó).

éltek, s katolikus–protestáns vallásfejlődésben vettek részt. A keletiek Bizánc, majd a török befolyása alatt álltak, életük és kultúrájuk jórészt népi, történelem alatti volt, s a vallásuk a merev görögkeletiség. Magyarország bizonyos szempontból középütt áll a két csoport közt: történelmi osztályaival, kultúrájával a nyugati övbe tartozik, súlyos jobbagysorba szorult, töröknek hódolt népével s népkultúrájával a délkeletibe.” Világosan látja az első világháború végén kialakult status quo válságát, a térség szomszédságában megerősödő expanzív hatalmi törekvéseket: „Három felől három nagyhatalom: akármelyiknek a betörése ellen csak együtt lehet védekezni: ez a sorsérdek gyűrűje a Duna-népek körül. S mit látunk mégis? A Duna-népek belső viszállyai jelenvalóbbak, mint ez a nagy közös érdek, egymás helyett a közös veszedelem valamelyik fejével szövetkeznek.” Rokon ez a képzet Oskar Halecki lengyel történészével, aki az 1933-as nemzetközi varsói történészkongresszuson Kelet-Közép-Európa geopolitikai összetartozását hangsúlyozta. A német Nyugat-Közép-Európa és a Szovjetunió közötti térséget tartotta külön egységnek. Egyébként mind a német, mind az orosz expanzív törekvéseket tekintve egyazon térségről van szó. A XVIII. század végén Kazinczyék vagy később a reformkor politikai gondolkodói világosan látták, Lengyelország függetlenségének a veszélyeztetése közvetlenül érinti Magyarországot. Nyilvánvalóan létezik a mi kapcsolataink-érdekeink szempontjából egy szűkebb övezet: a dunai-balkáni terület, de alapvetően meghatározó számunkra a tágabb kelet-közép-európai zóna. A Balti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig. Amelynek egész területén, Tözsér Árpád szavával élve, a „homokóra nyakában”, szoktak a nagy politikai földmozgások átzúdulni. 1920 nyarán pontosan látták a magyar politika irányítói, hogy Varsó alatt dől el Európa sorsa. Tudták, hogy a bolsevik támadás megállítására közvetlenül magyar érdek. A nagytérség geopolitikai összetartozását jól bizonyítja, hiába játszottak eltérő szerepeket a térség országai a második világháború idején, ugyanaz a sors lett osztályrészünk utána.

Kelet-Közép-Európát kulturális és mentális tekintetben egy fontos törésvonal osztja ketté, alapvetően a keresztyénség nyugati és keleti örökségéből következő különbség. Németh Lászlót 1935-ös romániai utazása döbbenetű rá, hogy e két civilizációs övezet mennyire különbözik egymástól. Kultúránk, szellemi örökségünk, mentalitásunk az író szerint egyértelműen nyugati: „...közös civilizációs-máz alatt Nyugat és Bizánc ösztönben-szellemben külön terület maradt.” Másképpen szólva, ez a római jog, a hatalom megosztásának és nem az önkényuralom meg a cezaropapizmus világa. 1936-ban a *Válasz* 1. számában látott napvilágot kissé elfelejtett *Nyugat és Bizánc* című írása. Egyértelműen állást foglal itt, hogy a magyarság a Nyugathoz tartozik, hogy történelmünk kezdete óta szemben álltunk a bizánci övezettel. Érdemes megjegyezni, hogy a Magvető–Szépirodalmi Kiadó nagy életműsorozatban még az 1989-ben megjelent *Sorskérdések* kötetében sem kapott helyet ez a szöveg. És nem találhatjuk meg a Püski Kiadó 1990 után megjelent sorozatában sem. Bizáncban fenyegetést látott Németh László, úgy érzékeli, hogy a fél évezred óta passzív Bizánc meg-

hódítja a Nyugatot: „S míg a Nyugat nagy hajlamai egyre súlyosabb gúzsban vergődnek, a kulturskizma másik oldalán ott áll új nagy Konstantinként: Sztalin... A bizánci állam sokkal közelebb áll a Szovjethez, mint bármi, amit a Nyugat alkotott.”

1943. augusztus végén, amikor megrendezték a második szárszói találkozót, már jól érzékelhető volt a második világháború fordulata. Sztálingrád után, az olasz fasiszta rendszer megdöntése, a Vörös Hadsereg újabb támadó hadművelete idején. A katasztrofista hajlamú Németh László második szárszói beszédében az elmulasztott alkalmakra is figyelmeztetett: „...a mi érésünk megint lassabb volt, mint Európa közbeszóló kedve. 1935-ben már azért erőltettük anynyira, akár csíny árán is, hogy a társadalom jó ösztönei az államvezetésben is érvényesüljenek, mert nyilvánvaló volt, hogy Európa új krízis felé megy, amely bennünket a régiéknél is készületlenebbül talál. A rendszer azonban sokkal merevebb volt, semhogy megértett volna bennünket.” A borúlátó író megállapítása szerint szörnyű szorításban élünk: „...most itt van a háború vége, s minden eszmecsere késő és reménytelen”. A magyarság állapotát ugyan jobbnak látja a második, mint az első világháború végén, mégis aggodalommal néz a következő hónapok elé. Visszatekintve egyértelműnek látszik, hogy a társadalmi válság, a robbanáshoz közeli állapot egyszerre érkezett el hozzánk a Kelet-Közép-Európa sorsát meghatározó háború döntő szakaszával, amikor a sors ismét fordított egyet ama homokórán.

Közép-Európa jövőjét tekintve baljós jelek mutatkoztak a láthatáron. Sztálin április végén megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az emigráns lengyel kormánnyal Katyń miatt. Röviddel ezután a csehszlovák emigráns kormány sem kívánt tárgyalni tovább Londonban a lengyelekkel a tervezett konföderációról. Úgy látszott, a Kállay-kormánynak ekkor valamivel több a mozgástere, mint a szomszédos német csatlós Szlovákiának vagy Horvátországnak. Romániának pedig hatalmas katonai veszteséggel járt a sztálingrádi vereség, augusztus 1-jén amerikai légitámadás érte a ploesti olajfinomítót. A magyar kormány kiugrási próbálkozásai tétovák voltak, ám az is igaz, hiába került szóba a nyugati szövetségesek tárgyalásain a közép-európai konföderáció és a balkáni part-raszállás, a Szovjetunió következetesen ellenezte ezeket az elképzeléseket.

A földkérdés, a munkásság helyzete, a demokratikus jogok hiánya jelentette a tanácskozás fő szólamait. Jócsik Lajos nagy ívű, tényekkel alátámasztott előadása (*A Közép-Dunamedence közigazgatása*) egyértelművé tette, mit jelent a magyar gazdaság jelentős mértékű kiszolgáltatottsága a Német Birodalomnak. Szárszón csak áttételesen került szóba, hogy milyen következménnyel járhat Magyarország számára a háború utáni stratégiai átrendeződés. Erdei Ferenc előadásában arról beszélt, csak két lehetőség között lehet választani, a marxista szocializmus és a nemzeti szocializmus között. Németh László kiegészítő megjegyzésében az új-guinei pápuákról szólva a gyarmatosítás rémképét festette föl. Ösztöne nem csalta meg. A történelem neki adott igazat. Nem lett esélyünk a harmadik oldalra.

Ötödfél évtizeddel később egyre inkább agyagglábú óriásnak látszott a Szovjetunió, s amit sokáig még hinni se mertünk, elkezdte visszavonulását a térségből. A XX. század egyik legjelentősebb geopolitikai fordulata következett be: a kommunizmus bukásával és a szovjet birodalom összeomlásával. Nemcsak a magyar társadalom, hanem a Nyugat sem volt fölkészülve a történelmi változásra. Inkább úgy érezhettük, a stabilizálódott hidegháborús viszonyok megfelelték a nyugati világnak, s példátlan ütemű gazdasági fejlődés következett be a Lajtán és az Elbán túl a 60-as, 70-es években. Sajátos folyamatok mentek végbe a gulyáskommunizmus Magyarországon. Egyrészt a viszonylag hosszú stabilizáció és vele járó életszínvonal-emelkedés közepette a magyar társadalom többsége – mint megváltoztathatatlant – elfogadta a szovjet megszállással járó rendszert, ugyanakkor mentálisan a nyugati mintákhoz igazodott. Mondhatjuk David Riesman kategóriájával, a társadalom nálunk is „kivülről irányítottá” vált, értékrendszerét a fogyasztás határozta meg a tömegtájékoztató befolyása alatt. Így a nagy fordulat bekövetkeztekor sem elsősorban a demokratikus jogokat és a nemzeti függetlenséget tartották a polgárok a legfontosabbnak, hanem a nyugati életszínvonal gyors elérését. Emlékezzünk, 1990–91-ben alig törődött azzal a magyar közvélemény, hogy eltávoztak hazánkból a megszálló csapatok. Mintha a magyar tudatban mélyen belegyökerezett volna Bizánc. Nyugat és Bizánc együtt volt, valamilyen közös elegyben. Hogy is írta annak idején Németh László a magyarságról: „idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme”. Úgy kezdtük az új korszakot, mint az Ószövetség zsidói, visszakívánván az egyiptomi húsos fazekakat. Arról persze nem történt fölvilágosítás, hogy mi ahhoz a gulyáshoz évek óta hitelből jutottunk hozzá.

Érdeemes megnézni, hogy éltük meg a kommunizmus bukását – visegrádi szomszédainkkal összevetve. A csehek 81 százaléka, a lengyelek 74 százaléka tartja ezt egyértelműen pozitív történelmi eseménynek. A szlovákoknak pedig 67 százaléka, a magyaroknak meg csupán 62 százaléka. Egy minapi fölmérés (Globsec) szerint. Arra, hogy ma jobb vagy rosszabb a helyzet, mint annak előtte, a lengyelek 70 százaléka állítja, hogy igen, a csehek 64 százaléka, a magyaroknak és szlovákoknak pedig csak 35 százaléka.

Szűkebb geopolitikai térségünknek volt két számunkra semmiképp nem kedvezőtlen következménye. Az egykori kisantant két országa, a második jugoszláv és a második csehszlovák állam megszűnt létezni. Magyarország helyzete és viszonylagos súlya más lett ebben a közegben. A hasonló történelmi helyzet és a bizonytalan sűrű zóna esetleges fenyegetettsége arra indította Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország vezetőit, hogy létrehozzák a visegrádi országok együttműködését. Ha zökkenőkkel indult is, egyre világosabbá vált, hogy a közös érdekek fontosabbak a különbségeknél. Történelmi lépés volt kétségtelenül, ha csak a két világháború közötti korszak ellentéteire gondolunk. Biztonságpolitikai szempontból pedig a NATO-hoz történt csatlakozás nyitott új fejezetet térségünk számára.

A nyugati partnál kötöttek ki kompromisszágaink, de mégsem lettünk minden tekintetben nyugatiak. És Nyugaton továbbra sem vesznek minket nyugati számba. A kommunista kor évtizedeinek bélyege rajtunk maradt, gondolkodásmódunkat nem mindig értik. Történelmi emlékezetünk fontos pontokban (a két totalitarizmus megítélése például) különbözik. Az Európai Unióban nagy gazdasági lépéshátrányunkat nem egy tekintetben nem sikerült ledolgozni. Pedig a támogatások, a kohéziós alapok nélkül másképp festene városaink képe. Ők viszont jelentős piacot kaptak, kitűnő képzettségű szakemberréteget (összszámulva milliókra megy a számuk). Az euroszkepticizmus érthető forrásai e tények. De semmiképpen nem lehet Bizánc erre a válasz.

Különösen akkor nem, amikor Oroszország nagyhatalmi ambíciói ismét megerősödtek (lásd a Krím annexiója). Kétségtelen az egykori befolyási övezet iránti érdeklődés. Nyilvánvalóan ennek gazdasági vetületét a magyar nemzeti érdek szerint ki lehet használni. Létezik olyan forgatókönyv, amely szerint a kontinens fölötti gazdasági befolyás az Északi Áramlat II. megépülte után jelentős mértékben német-országi kézben lesz. Nyilvánvaló, a politika és a gazdaság egyaránt a verseny világa. Mindkét dimenzióban fontos tényező lehet a visegrádi és a kelet-közép-európai (nem közép- és kelet-európai országok, ahogy a nemzetközi sajtó írja, mert hol van e térség határa, a Csendes Óceánnál?) államok együttműködése. Magyarország ebben a térben helyezkedik el.

2016-ban kezdeményezte a lengyel és a horvát köztársasági elnök Raguzában a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger közötti országok szorosabb együttműködését. Főleg három területen: észak-déli közlekedési útvonalak építésében, energiapolitikában és digitális kapcsolatokban. 12 államról van szó, az Európai Unió területének ez nagyjából egyharmada, lakosságának pedig 20 százaléka. 2017-ben Varsóban tartották a Három Tenger Kezdeményezés csúcstalálkozóját – Trump amerikai elnök részvételével. Különös jelentősége van a nagyszabású útépítő projektumnak (Via Carpatia út – a litvániai Klaipedától Constanțaig – Miskolcon és Debrecenen keresztül), valamint az észak-déli gázfolyosónak. Napokkal ezelőtt Bukarestben találkoztak az újabb csúcstalálkozón az országok vezetői, ahol többek között az egymással folytatott kereskedelem jelentőségét hangsúlyozták, és döntöttek öt milliárd eurós közös fejlesztési alap létrehozásáról.

Jószolni mindig kockázatos. Különösen akkor, amikor indulatos politikai vita – erős érzelmi felhangokkal – folyik Európában, amikor valóban súlyos kérdésekkel kell szembenéznie a kontinensnek. A nyilatkozatok, a hozzászólások gyakran a vagy-vagy válaszkényszerét sugallják. Szükségképpen egyszerűsítésekkel. Nekünk és az egész térségnek józan valóságismerettel kell a jövőre készülni. Azt hiszem, nem vitatható, hogy a Nyugathoz tartozunk, ám a közép-európai adottságainknak megfelelően.